

Націєтворення, нація, націоналізм та імперіалізм

Анотація. У статті досліджується феномен націоналізму як такий та його східнохристиянські варіації. Зокрема описуються дві основні теорії націоналізму: модернова та домодерна. Також розрізняються два етапи розвитку націоналізму: емансипаційний і пригноблювальний. Перший є здоровішим за останній. Стаття зосереджена на православних версіях націоналізму, які узгоджуються з традиційною структурою помісних церков. У православному світі національна окремішність у поєднанні з церковною помісністю може бути або етнічною, або цивілізаційною. Перша посилює однорідну національну ідентичність у балканському стилі. Друга – це православний неоімперіалізм, несумісний із націєтворенням. Їхня несумісність часто призводить до конфліктів і навіть війн, як у разі війни Росії проти України.

Ключові слова: нація, націєтворення, націоналізм, цивілізація.

Title: “Nation-building, Nation, Nationalism, and Imperialism”.

Abstract. The article examines the phenomenon of nationalism as such and its Eastern Christian variations. In particular, two main theories of nationalism are described: modern and pre-modern. There are also two stages of the development of nationalism: emancipatory and oppressive. The former is healthier than the latter. The article focuses on the Orthodox versions of nationalism that are consistent with the traditional structure of local churches. In the Orthodox world, national individuality in combination with church locality can be either ethnic or civilizational. The former strengthens a homogeneous national identity in the Balkan style. The latter is Orthodox neo-imperialism, which is incompatible with nation-building. Their incompatibility often leads to conflicts and even wars, as in the case of Russia’s war against Ukraine.

Keywords: nation, nation-building, nationalism, civilization.

Кирило Говорун — доктор філософських наук за спеціальністю «Богослов'я», професор університету Лойола-Мерімаунт (Каліфорнія, США), директор Екуменічного інституту Гаффінгтона (США), професор Стокгольмської школи теології.

У сучасному світі існують різні типи націоналізму. Деякі з них досить цивілізовані, а деякі можуть бути варварськими. Деякі націоналізми поклоняються нації в вузькому значенні слова. Інші є більш універсалістськими та сповідують надетнічні «цивілізації». Багато християн сприймають свою етнічну ідентичність як священну. Насправді ж походження цієї ідентичності є цілком секулярним, і його пояснюють сучасні теорії націоналізму.

Існують дві основні теорії націоналізму. Згідно з однією, націоналізм є виключним продуктом доби модерну. Один із найперших дослідників націоналізму, Елі Кедурі, приписував його виникнення Канту та Просвітництву¹. Ерік Гобсбаум пов'язував ідею націоналізму з появою капіталізму². У своїй книзі «Нації та націоналізм із 1780 року» він простежив корені націоналізму аж до Французької революції³. Бенедикт Андерсон вбачав витoki націоналізму трохи раніше, у добі друкарської революції та процесах заміни латини народними мовами в Європі⁴. Ернест Геллнер узагальнює, що сучасні нації ніколи насправді не існували, а були винайдені в еру модерну⁵.

З цього погляду націоналізм узгоджується з феноменом ідеологій – ще одним продуктом доби модерну. Ба більше, націоналізм виявляється найпотужнішою і найтривалішою версією ідеологій⁶. Справді, національна ідентичність має таку саму ідеократичну природу, як і будь-яка ідеологія – диференціація етнічних груп визначається, за словами Бенедикта Андерсона, лише «стилем, яким вони уявляються»⁷.

Концепція нації була введена в сучасний політичний дискурс Жан-Жаком Руссо. У своєму «Проекті конституції для Корсики» (1765 р.) він заявив: «Кожен народ має або повинен мати національний характер, і якщо цього немає, його треба спочатку їм надати»⁸. Хоча ідею нації сформулював мислитель, що уславився своєю антицерковністю, вона неза-

[1] Див. Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997), 10.

[2] Див. там само.

[3] Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990).

[4] Див. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London; New York: Verso, 2006), 39.

[5] Ernest Gellner, *Thought and Change*, (Chicago: University of Chicago Press, 1965), 168.

[6] Див. John Breuilly, "Reflections on Nationalism", в Stuart Woolf, ed., *Nationalism in Europe, 1815 to the Present: a Reader*, (London: Routledge, 1996), 137.

[7] Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 6.

[8] Jean-Jacques Rousseau. *Constitutional Project for Corsica*. Drafted 1765 – <https://www.constitution.org/2-Authors/jjr/corsica.htm> [20 січня 20224].

баром була привласнена християнськими церквами. Французький католицький абат Сійє (1748–1836 рр.) подавав концепцію нації у майже метафізичних термінах: «Нація існує до всього, вона є предметом усього. Її воля завжди законна, вона і є закон»⁹.

Руссо пов'язував концепцію нації зі своєю іншою ідеєю – суспільного договору. Суспільний договір, як він його собі уявляв, переносить політичну владу від монархів до народу. Втім цей процес загрожує єдності народу. Тому концепція нації повинна була зміцнити цю єдність. Відтепер народи мали гуртуватися не як піддані короля, а як «нація». Шляхом консолідації навколо своїх обраних представників, які здійснюють політичну владу не Божою волею, а волею громадян, громадяни повинні були діяти як «нація». Нація при цьому уявлялася як спільний політичний простір, до якого належать усі люди незалежно від їхнього походження, багатства та релігії¹⁰. Нація стала джерелом політичної легітимності для національних урядів, які діють від імені народу.

Альтернативна теорія націоналізму стверджує, що його корені сягають глибоко домодерну¹¹. Г'ю Сетон-Вотсон¹², Дорон Менделс¹³ та Сюзан Рейнольдс¹⁴ знаходять корені деяких сучасних націй ще в античності. Справді, як парадигматичне для більшості сучасних національних ідентичностей можна розглядати наступне визначення греків Геродотом: «Грецька нація (τὸ Ἑλληνικόν) – це спільнота крові і мови, храмів і ритуалів, а також наші спільні звичаї»¹⁵.

Між модерною і домодерною теоріями націоналізму, мабуть, немає великої суперечності, оскільки домодерні «націоналізми» можна розглядати як ранні форми сучасних націоналізмів. Мабуть, було б правильно називати перші не «націоналізмами», а «протонаціоналізмами». Вони мали чітко виражену релігійну природу – на відміну від сучасних націоналізмів, які за своєю природою є світськими.

[9] Murray Greensmith Forsyth, *Reason and Revolution: the Political Thought of the Abbé Sieyès*, (Leicester; New York: Leicester University Press; Holmes & Meier, 1987), 76.

[10] Див. Erica Benner, "Nationalism: Intellectual Origins," в John Breuilly, ed., *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 39.

[11] Див. Peter Burke, "Nationalism and Vernaculars, 1500-1800," в *ibid.*, 21.

[12] Hugh Seton-Watson, *Nations and States: an Enquiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, (Boulder, CO: Westview Press, 1977).

[13] *Memory in Jewish, Pagan, and Christian Societies of the Graeco-Roman World*, (London; New York: T & T Clark International, 2004).

[14] Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, (Oxford; New York: Oxford University Press, 1984).

[15] Herodotus, *Histories*, 8.144.1-3, transl. by Aubrey de Sélincourt, (London: Penguin, 2003).

Спільною рисою багатьох протонаціоналізмів була ідея обраності Богом. Так, ще до Нового часу Джироламо Савонарола (1452–1498 рр.) зачаровував флорентійців ідеєю, що вони є «обраною нацією». Реформація розвинула цю ідею далі, наділивши деякі «обрані нації» місією від Бога реформувати християнство. Зрештою, німецький лютеранський, шотландський пресвітеріанський, голландський реформатський і американський пуританський ексепціоналізми сприяли формуванню відповідних націй.

Східні протонаціоналізми також плекали ідею релігійної обраності. Однак, на противагу західній місії реформувати християнство, вони вважали своєю місією зберегти християнство в його традиційних і нерезформованих формах. Саме така ідея лежить в основі грецького, румунського, російського та деяких інших націоналізмів. Православні націоналізми також надихалися ідеєю збереження візантійського спадку. Їх можна назвати «метавізантійськими» націоналізмами.

Можна припустити, що найпершою формою східнохристиянського протонаціоналізму був доктринальний, коли теологічний рух поступово перетворювався на ідентичність. Таким, наприклад, було аріанство. Ця теологічна доктрина сприяла формуванню протонаціональної ідентичності готів. Переклад Біблії готською мовою аріанським єпископом Вульффілою каталізував трансформацію доктринальної належності готів у їхню культурну ідентичність, яку можна інтерпретувати як протонаціональну. Аріанство як готська протонаціональна ідентичність пережило аріанство як теологічну доктрину.

Ще стійкіші протонаціональні ідентичності формувалися через богословські суперечки щодо особи і природи Ісуса Христа. На початку V століття група східних сирійців прийняла вчення, яке було сформульоване Феодором Мопсуестійським і підтримане константинопольським патріархом Несторієм. Після того, як це вчення засудив Третій Вселенський собор в Ефесі (431 р.) як «несторіанство», багато «несторіан» перебралося до Персії. Там вони змішалися з іншими релігійними втікачами-дисидентами з Римської імперії. У Сасанідській імперії «несторіанське» віросповідання поступово перетворилося на протоетнічну ідентичність тих, хто зараз називає себе «асирійцями».

Незабаром Халкідонський собор (451 р.) вирішив, що всі християни в Римській імперії повинні визнавати у Христі дві природи, а не одну. Проте багато єгиптян і західних сирійців не погодилися з цим рішенням. Вони утворили конфесійні групи, які взяли імена лідерів незгоди: «феодосіанці» – на честь Олександрійського патріарха Феодосія (помер 567 р.), «северіани» – на честь Антіохійського патріарха Севіра (465–538 рр.), і «яковіти» – на честь єпископа Едеси Якова Барадея (помер 578 р.).

Ці групи формували свою ідентичність на підставі відкидання Халкідонського собору. Із часом ці доктринальні ідентичності перетворилися на етнічні: коптську, сирійську, вірменську тощо. Їхнім спільним знаменником стало відкидання 1) грецької мови, 2) римського правління і 3) халкідонського православ'я.

Ці три риси в свою чергу стали основою для «візантійської» протонаціональної ідентичності¹⁶. Візантійці не називали себе «візантійцями», а «ромейами». Ця ідентичність охоплювала політичні, релігійні та культурні компоненти¹⁷ і пережила Візантію.

Зокрема ромейська ідентичність процвітала в османській період. Немусульманські релігійні меншини в Османській імперії були організовані в політично напівавтономні групи, які називалися міллетами. Принцип організації цих груп був релігійним: міллет Яхуд охоплював усіх євреїв, міллет-і Ерменіян – усіх нехалкідонітів; міллет-і Рум – усіх халкідонітів, а Католицький міллет забезпечував автономію для всіх римо-католиків. Кожен міллет мав власну систему оподаткування, освіти та судів. Їхні вищі ієрархи також були політичними лідерами для своєї пастви. Наприклад, політичним лідером «римського» міллету був Константинопольський патріарх.

«Римський»-«ромейський» міллет охоплював усіх халкідонських християн незалежно від їхнього етнічного походження: греків, сербів, болгар, албанців, чорногорців тощо. Те саме стосувалося «вірменського» міллету, до якого входили не тільки вірмени, а й копти, сирійці та інші нехалкідонські групи. Ними також керував патріарх. Вірменський патріархат Константинополя, на додаток до двох Вірменських католикосатів, досі існує як рудимент Османської системи міллетів.

Ця система остаточно сформувалася в XIX столітті, під час Танзиматських реформ. У той самий період міллети почали поступово трансформуватися з системи, заснованої на релігійній ідентичності, в етнічну систему. Деякі етнічні групи з цих міллетів вибороли собі незалежність від Османської імперії і створили свої національні держави. Серед них були греки, румуни, болгары, серби та чорногорці. Інші народи так і не здобули власної державності, як-от копти, сирійці чи вірмени. Для вірмен їх національне піднесення трагічно закінчилося геноцидом у 1915–1917 рр. Габсбурзька імперія зіткнулася з тією самою проблемою емансипації своїх етнічних меншин. Сербі, румуни, українці та русини прагнули власних держав, незалежних від Австро-Угорщини. Усі ці емансипаційні рухи в

[16] Див. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969), 27.

[17] Див. Claudia Rapp, "Hellenic Identity, Romanitas, and Christianity in Byzantium," в Katerina Zacharia, ed., *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008), 127-147.

імперіях, де східні християни становили релігійні меншини, були викликані національною ідеологією, яку ми тепер дослідимо як «етнічний націоналізм» або «балканський» стиль націоналізму.

Цей стиль націоналізму був «похідним», за висловом Пітера ван дер Вера¹⁸. Він походить із західного Просвітництва, з якого був перенесений до східного контексту. Західні ідеї про націю поширилися через філеллінів, таких як лорд Байрон (1788–1824 рр.), який проєціював на Грецію свій власний англійський націоналізм¹⁹, або через православних інтелектуалів у діаспорі, таких як Адамантій Кораїс (1748–1833 рр.). У цьому сенсі правий Христос Яннарас, коли критикує як західний конструкт сучасну грецьку національну ідентичність, яку він називає «неоеллінізмом»²⁰.

У «Товаристві спостерігачів людини», де французькі інтелектуали обговорювали ідею нації, Кораїс, єдиний іноземний член Товариства, закликав до використання грецької античності як фундаменту нової грецької нації²¹. Кораїс пояснював свій план відродження грецької нації мовою комерції – як комерсант за своєю першою професією. На його думку, коли Європа виходила з варварства, вона позичила собі інтелектуальний капітал стародавніх греків. Тепер настав час Європі повертати борг, уже з певною комісією²². Кораїс придумав для цього процесу спеціальне слово: μετακένωσις. Він мріяв про метакенозис як пересадку європейської освіти та інтелектуальної культури на грецький ґрунт.

Якщо оцінювати цю теорію за теоріями націоналізму, Кораїс, безсумнівно, належить до домодерної школи. Він виводив грецьку націю з античної доби. Відтоді, на його думку, грецька національна культура лише деградувала: спочатку у римський, потім у візантійський період, і врешті-решт впала в летаргію в османську добу. Лише повернення до «золотого віку» Афінської демократії може підняти грецьку націю з попелу.

Крім французьких ідей, значний внесок у формування східного націоналізму зробила Німеччина. Розвиток класичних студій у німецьких університетах став одним із ключових чинників, що надихав європейське філеллінство на початку XIX століття²³. Німецький ідеалізм надихнув також інтелектуалів у православних країнах ідеалізувати націоналізм.

[18] Peter van der Veer, “Nationalism and Religion,” в *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, ed. John Breuilly, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 655.

[19] Див. Maria Koundoura, *The Greek Idea: the Formation of National and Transnational Identities*, (London: Tauris, 2007), 64.

[20] Χρήστου Γιανναρά, *Κεφάλαια πολιτικής θεολογίας*, (Αθήνα: Γρηγόρη, 1983), 30.

[21] Див. Olga Augustinos, “Philhellenic Promises and Hellenic Visions: Korais and the Discourses of the Enlightenment,” в Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, 169.

[22] Див. *ibid.*, 191.

[23] Див. Glenn Most, “Philhellenism, Cosmopolitanism, Nationalism,” в Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, 151.

Особливо важливою на сході стала німецька концепція мови як інструменту національного формування.

Німеччина була політично розділеною упродовж більшої частини XIX століття. Тому вона не могла запропонувати всім німцям спільний суспільний договір – як це було у Франції. Йоганн Готфрід фон Гердер (1744–1803 рр.) запропонував натомість консолідувати німецький народ на підставі спільної мови, яка вища за політичні кордони. Йоганн Готліб Фіхте інтерпретував мову як культуру в широкому значенні. Він стверджував, що культурний суверенітет потужніший навіть за політичний, і саме його повинна розвивати будь-яка група людей, яка прагне називатися нацією²⁴.

Відповідно до німецьких ідей, православні меншини в Османській та Габсбурзькій імперіях розпочали свою національну боротьбу, визнаючи себе термінами мови та культури. Місцева інтелігенція стандартизувала народні говірки та почала створювати національну літературу грецькою, болгарською, сербською, румунською та іншими мовами. Вона також розгорнула кампанії зі створення мереж національних шкіл, які мали стати розсадниками мови і культури.

Хоча початковий імпульс, що дав поштовх православному націоналізму, був французьким, православні народи зрештою перейняли німецьку версію націоналізму. Роджерс Брубейкер визначив різницю між ними як німецьке *jus sanguinis* – право крові, проти французького *jus soli* – права землі. Ця різниця означає, що щоби бути французом, потрібно жити на французькій землі, тоді як для того, щоб бути німцем, треба було народитися німцем за кров'ю – незалежно від місця народження. Така різниця була зумовлена тим, що Франція в період формування національних ідей була сильною унітарною державою, а Німеччина – конгломератом незалежних політичних утворень. Православні меншини в Османській та Габсбурзькій імперіях перебували в ситуації, подібній до німецької. Крім того, вони часто ділили свою землю з мусульманською більшістю, яку не хотіли включати до своїх націй. Тому прагнули визначити свою національність за принципом крові, а не землі.

Джон Брейлі визначає націоналізм як «політику, що прагне автономії для нації»²⁵. Це визначення повністю застосовується і до східнохристиянських націоналізмів. Зусилля меншин із двох імперій визначити себе через релігію, культуру та освіту зрештою призвели до їхньої боротьби за політичну незалежність. Політична незалежність перетворилася на

[24] Див. Erica Benner, “Nationalism: Intellectual Origins,” в Breuilly, *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, 45-46.

[25] John Breuilly, “Nationalism and National Unification in Nineteenth-Century Europe,” в *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, ed. John Breuilly, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 150.

категоричний імператив для всіх православних національних рухів. Німецький ідеалізм знову надихав їх. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, розглядаючи національне питання у власному контексті, уявляв його вирішення в об'єднаній німецькій національній державі (*Nationalstaat*), з сильною політичною владою та потужною армією. Для нього будь-яка постала нація означала націю, захищену незалежною державністю. Лише народи (*Völker*) зі своїми національними державами мали значуще існування і були активними суб'єктами історичного процесу, а не просто його пасивними об'єктами.

Тоді як національне пробудження на заході було радше секулярним, на сході воно мало потужний релігійний вимір. Варто зазначити, що православна церква відігравала важливішу роль у національному пробудженні на територіях Османської імперії і була менш активною в габсбурзьких володіннях. Наприклад, сербська національна ідея складалася з двох компонентів: церковного, що зародився в Белграді (на османських землях), і культурного, який походив із Воєводини – на той час частини Габсбурзької держави. Схожа ситуація була з румунською національною ідеєю: її культурна складова прийшла з габсбурзької Трансільванії, тоді як її церковна платформа була у Волощині та Молдавії – двох автономних князівствах під османським контролем.

Вплив церков на формування національної державності не був одностороннім. Національна державність у свою чергу теж суттєво вплинула на церкви. У період національних змагань загально прийнятою стала ідея, що православні нації повинні мати свої автокефальні церкви. Автокефалія в XIX столітті стала формою того, що Пітер ван дер Вер назвав «націоналізацією релігії»²⁶. Вона перетворилася на синонім національного суверенітету та необхідну ознаку сталої нації – разом із мовою, культурою та освітньою системою.

Першим прикладом такої автокефалії стала Грецька церква, яка в односторонньому порядку проголосила свою незалежність від Константинопольської церкви 1833 р. Константинополь визнав незалежність Грецької церкви лише 1850 р. Ще довше тривало визнання Болгарської церкви, яка проголосила свою незалежність 1872 р. Цю незалежність Константинополь прийняв зрештою лише 1945 р.

Автокефалія на підставі національної ідентичності стала суттєво відрізнятися від того, як автокефалію розуміли і проголошували у добу пізньої античності та середньовіччя. Тоді про неї домовлялися, часто політичні діячі, і проголошували як результат угод між імперською та церковною владою. У XIX столітті процедура стала схожою на одностороннє проголошення державами своєї незалежності. Спочатку ці держави

^[26] Van der Veer, "Nationalism and Religion," 657.

не визнавалися імперіями, від яких вони відокремилися, і тривалий час існували, виборюючи визнання. Те саме почало стосуватися й автокефалій, які спочатку проголошувалися в односторонньому порядку, і лише постфактум отримували визнання від своїх «матірних» церков.

Спосіб, у який незалежні православні нації отримували автокефалію для своїх церков, мав величезний вплив на ці церкви. З одного боку, вони стверджували себе як народні інституції, що стоять на боці свого народу. З іншого боку, багато помісних православних церков перетворилося на «елементи національної ідентичності»²⁷. Православ'я занурилося у процес творення ідентичностей і саме стало ідентичністю. Зрештою навіть зараз ті, хто ідентифікує себе як православних, у такий спосіб найчастіше лише стверджують свої національні ідентичності.

Грецький, болгарський, сербський, румунський та інші балканські націоналізми були спрямовані на побудову єдиної унітарної нації. Існує інший вид націоналізму, який виходить за межі лише однієї нації. Його можна назвати «цивілізаційним». Метою цього націоналізму є побудова не нації, а цивілізації, яка може охоплювати декілька націй. Цей націоналізм базується на концепції цивілізації, розробленій у XX столітті такими мислителями як Арнольд Тойнбі, Квінсі Райт, Ф.Н. Паркінсон та іншими, і мав більш ранні прецеденти у працях Освальда Шпенглера, який використовував термін «культура» замість «цивілізації», а також Льва Гумільова з його концепцією «надетносу». Згідно з цією концепцією, цивілізації є «фіксованими організаціями»²⁸, які керуються власними цінностями та логікою. Вони є більше соціальними і культурними, ніж географічними чи лінгвістичними утвореннями²⁹. Кожна з них діє відповідно до власного розуміння свого місця в історії.

У сучасній науці концепція цивілізації сприймається здебільшого зі скепсисом. Проте вона стала надзвичайно популярною в православному середовищі. Існують дві головні православні версії «цивілізаційного націоналізму»: грецька та російська. Обидві відлунюють ідеї Віктора де Рікеті, маркиза де Мірабо (1715–1789 рр.), який у своєму трактаті «L'Ami des hommes» (1756 р.) визначив релігію як «le premier ressort de la civilisation»³⁰. Мірабо (до речі, батько відомого діяча Французької революції Оноре Габрієля Рікеті, графа де Мірабо (1749–1791)) мав на увазі, що цивілізація – це і цивільність, протилежна варварству, і геополітичний організм, чия енергія та ідентичність походять із релігії.

[27] Ibid. 658.

[28] Bruce Mazlish, *Civilization and Its Contents*, (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004), xii.

[29] Див. Arnold Toynbee, *Hellenism: the History of a Civilization*, (New York: Oxford University Press, 1959), 8.

[30] В Mazlish, *Civilization and Its Contents*, 5.

Прототип православного цивілізаційного націоналізму був створений у грецькому середовищі і відомий як «еллінізм». Концепція еллінізму базується на ідеї цивілізації як протилежності варварства. Вона побудована на дихотомізації між «нами» та «ними». Ця дихотомізація сягає V століття до н.е., коли греки воювали з персами. Греки ідентифікували персів – «ἴχ» – як «варварів»³¹, що стало частиною грецької пропаганди, артикульованої зокрема Геродотом.

Сучасний грецький націоналізм стверджує, що історична еллінська цивілізація була вищою за будь-яку іншу цивілізацію. Згідно з дослідженням Центру Pew від 2017 р., греки очолюють список православних народів, які вважають себе культурно вищими за інші народи – з 89 відсотками³². Христос Яннарас виступає від імені цієї переважної більшості греків, коли стверджує, що еллінізм – найдосконаліша «іпостась» християнства. Він проводить паралель між культурним втіленням християнства в еллінізмі та втіленням Бога в особі Ісуса Христа³³.

Еллінізм, згідно з Яннарасом, досі здатний боротися з новим варварством, яке він ототожнює з сучасним заходом³⁴. Для нього грецька цивілізація побудована на справжньому православ'ї віри, в той час як західна цивілізація – на єретичній інтерпретації християнства³⁵. Захід відчувив особистісну віру сходу і перетворив її на безособову релігію³⁶. Навіть у своїй секуляризованій формі західна цивілізація продовжує бути єретичною. Так, вона розвинула глобалізацію як спотворену форму православної вселенськості³⁷.

Прихильники «Російського світу» – іншої версії цивілізаційного націоналізму – також критикують сучасну західну «цивілізацію». Однак, на

[31] Див. Katerina Zacharia, “Herodotus’ Four Markers of Greek Identity,” в Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, 25-27.

[32] Pew Research Center, “Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe,” 13.

[33] Χρήστου Γιανναρά, *Αλήθεια και ενότητα της Εκκλησίας* (Αθήνα: Γρηγόρη, 1997), 273-275.

[34] Див. Χρήστου Γιανναρά, “Βαρβαρικός αμοραλισμός,” в його книзі *Ελληνότροπος Πολιτική. Εξ αντιθέτου κριτήρια και προτάσεις*, (Αθήνα: Ίκαρος, 1996), 64.

[35] Χρήστου Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα* (Αθήνα: Δόμος, 2006), 56. Погляд Яннараса з цього питання збігається з думкою інших грецьких богословів, таких як: Нікос Мацукас (*Ελληνορθόδοξη παράδοση και δυτικός πολιτισμός*, (Θεσσαλονίκη: Μήνυμα, 1985) та Маріос Βεγзос (*Η μεταφυσική της ουσιοκρατίας στο Μεσαίωνα και η εκκοσμίκευση. Φιλοσοφική κριτική στη θρησκεία της Ευρώπης*, (Αθήνα, 1989).

[36] Χρήστου Γιανναρά, *Τα καθ' εαυτόν*, (Αθήνα: Ίκαρος, 2005), 43.

[37] Див. його лекцію “Greek catholicity and Western globalism”, прочитану у фундації Anieli у Турині; її надруковано в: Χρήστου Γιανναρά, *Η Αριστερά ως Δεξιά, η Δεξιά ως παντομίμα. Στοιχεία κριτικής ανάλυσης του νεοελληνικού Μηδενισμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 211-230.

відміну від послідовників еллінізму, вони релятивізують цивільність і не посилаються на «варварство». Для них цивілізації є центрами тяжіння у світі, який має бути багатополярним. Такий світ пропонується як альтернатива тому, що описується як однополярний світ американського домінування³⁸.

«Російський світ» ототожнює себе з російською православною цивілізацією. Головний форум «Російського світу», Всесвітній російський народний собор, ще 2001 р. під час свого з'їзду, у якому також брав участь президент Володимир Путін, обрав своєю темою «Росія: віра і цивілізація». Собор тоді зазначив у своєму підсумковому документі, що Росія «є однією з опор східнохристиянського світу і центром самодостатньої цивілізації». Це означає, що світовий порядок «має бути переформованим на засадах багатополярності... Сучасний світ не може бути побудований на єдиній цивілізаційній моделі»³⁹. Риторика цього собору повторює ідеї Самюеля Гантінгтона (1927–2008 рр.) та Олександра Панаріна (1940–2003 рр.), який зокрема опрацював концепцію «православної цивілізації»⁴⁰.

З одного боку, «цивілізаційний націоналізм» все одно залишається націоналізмом, хоча він і претендує на наднаціональний характер. Водночас він претендує на перевагу однієї «цивілізації» над іншими, що неминуче призводить до тих самих конфліктів, що притаманні й класичному націоналізму. З іншого боку, він відрізняється й інколи навіть відкидає «етнічний націоналізм», який базується на концепції етносу. З погляду цивілізаційного націоналізму, етнічний націоналізм принижує цивілізації, які мають ширші обрії, аніж нації. Запеклий прихильник грецького «цивілізаційного націоналізму» і полеміст проти етнічного націоналізму Христос Яннарас⁴¹ гидує малим розміром і дрібними інтересами сучасної грецької держави. Його ідеал – це Візантія. На відміну від Кораїса, який вважав, що еллінізм перебуває в процесі постійної деградації: від античної цивілізації через Візантію до османського ярма, Яннарас вбачає у Візантії апогей еллінізму. На його думку, навіть Османська імперія і сучасна Туреччина є спадкоємцями Візантії у більшій мірі, ніж сучасна грецька держава⁴². Для Яннараса візантійський еллінізм – це цивілізація у найбільш досконалій формі.

[38] Див. А.Г. Дугин, *Теория многополярного мира*, (Москва: Евразийское движение, 2012).

[39] <https://goo.gl/vhoPWF> [9 квітня 2019].

[40] А.С. Панарин, *Православная цивилизация в глобальном мире* (Москва: Эксмо, 2003), 210.

[41] Див. Παντελή Καλαϊτζίδη, «Ελληνικότητα και αντιδυτικισμός στη «Θεολογία του '60»» (PhD thesis at the Aristotle's University of Thessaloniki, 2008).

[42] Яннарас особисто говорив це мені під час нашої подорожі до Каппадокії, 2007 р.

Такий романтичний візантизм привабливий лише в теорії. На практиці він призводив здебільшого до катастрофічних наслідків. Одним із них стала так звана «Малоазійська катастрофа», коли еллінізм було вигнано з Малої Азії після того, як грецька держава у 1918–1922 рр. спробувала захопити території в Анатолії. Тоді грецький військовий наступ надихався так званою «Великою ідеєю» (Μεγάλη ιδέα).

Цей термін був запропонований грецьким націоналістом Іоаннісом Колеттісом⁴³. Колеттіс та його однодумці бачили грецьку державу, яка включала б кожену територію зі значним грецьким населенням, насамперед у Малій Азії. Вони мріяли про Грецію як продовження візантійської цивілізації, і їх головною метою було повернути Константинополь. Як висловлювався з цього приводу Іон Драгуміс 1909 р.:

Велика ідея – це пам'ять, яка залишилася глибоко закопаною і вкоріненою в душі ромея, – з часу, коли турки 1453 р. захопили Місто. Це спогад про те, що у минулі роки ромей, разом із Містом як столицею, володів сходом – східною державою з багатьма народами, яку він успадкував від стародавніх римлян⁴⁴.

Вкорінені в романтизмі XIX століття⁴⁵, «Велика ідея» та візантизм стали підґрунтям для грецьких диктатур у XX столітті. Зокрема, Іоанніс Метаксас (правив у 1936–1941 рр.) подавав свій режим як «Третю еллінську цивілізацію». Перша еллінська цивілізація для нього втілювалася у мілітаристських суспільствах Спарти та Македонії. Примітно, що він ігнорував демократичні Афіни. Візантія була «другою цивілізацією» – теж мілітаристською. У його уявленні Візантія була чимось на кшталт муссолінської «тотальної держави» (*lo stato totale*). Тобто еллінізм Метаксаса був тоталітарним.

Ще більш тоталітарним виявився «російський світ». Він також посилався на Візантію. Особливо уславився один із головних творців цього світу, митрополит Тихон Шевкунов. Він зняв фільм «Падіння імперії: Урок Візантії»⁴⁶, у якому метафорично сформульовано політичну програму для пугінської Росії. Однак неовізантійська імперія, про яку мріє Шевкунов, насправді виявляється неорадянською державою, яка поступово втрачає свою суверенність. Це також неоколоніальна держава,

[43] Див. Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 48.

[44] “Στρατός και ἄλλα,” *Ο Νουμάς* (27 грудня 1909), translated by Gerasimos Augustinos in Peter F. Sugar, ed., *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, (Lanham, MD: American University Press, 1995), 164.

[45] Див. Παναγιώτη Καγιά, *Χωρίς φόβο και πάθος. Μεγάλη ιδέα*, (Αθήνα: Ί. Σιδέρης, 1980), 21.

[46] The fall of an empire—the Lesson of Byzantium. – <https://goo.gl/bn1dX9> [20 січня 2024].

оскільки намагається відновити контроль над іншими незалежними державами, що вийшли з Радянського Союзу. Війни проти Грузії 2008 р. та України з 2014 р., конфлікти в Придністров'ї та Арцаху, провокації на кордонах із балтійськими державами, Польщею та Румунією – все це результати мрій про відновлення Візантії.

Політика Російської Православної Церкви узгоджується з політикою російської держави і підсилює її. Іноді церква навіть випереджає державу. Офіційний представник Московської патріархії того часу, отець Всеволод Чаплін, був серед перших, хто закликав до російського вторгнення в Україну після Революції Гідності в Києві – навіть ще до того, як про це почали говорити речники держави. У своєму коментарі для інформаційного агентства Інтерфакс від 1 березня 2014 р. він заявив:

«Ще 1995 р. Всесвітній російський народний собор заявив, що російський народ є розділеною нацією на своїй історичній території, яка має право об'єднатися в єдиному державному організмі, що є загальноприйнятою нормою міжнародної політики... Ми сподіваємося, що місія російських солдатів щодо захисту свободи та ідентичності цих людей, а також їхнього життя, не стикнеться із запеклим опором»⁴⁷.

Він додав, що військове втручання забезпечить «цивілізаційний вибір» на користь Росії і перешкодить українцям орієнтуватися на Захід. Ця заява була зроблена ще до того, як російські війська окупували Крим і вдерлися до Донбасу, коли небагато хто вірив, що російська агресія проти України можлива. О. Чаплін посилався на ідею цивілізації, яка, на його думку, мала право консолідуватися на основі спільних цінностей та з використанням військової сили. Саме це й сталося під час анексії Криму та подальшої війни на Донбасі, яка переросла у повномасштабне вторгнення у лютому 2022 р. Все це є наслідком російського «цивілізаційного націоналізму».

Підсумовуючи, можна сказати, що націоналізм буває «етнічним» і «цивілізаційним». Обидві його форми можуть бути як мирними, так і насильницькими. Мирний етнічний націоналізм може допомагати розбудовувати нації та звільняти їх від ярма імперій. Його насильницькі форми можуть розпалювати конфлікти і війни навіть між народами, які сповідують ту саму релігію.

Красномовним прикладом є Балканські війни 1912–1913 років. Чотири православні держави, які раніше здобули собі незалежність від Османської імперії: Болгарія, Греція, Чорногорія та Сербія – утворили Балканський союз і розпочали військову кампанію проти Туреччини, щоб загарбати ще території. Коли вони захопили більшу частину європейської

[47] <https://goo.gl/crocPA> [9 квітня 2019].

Туреччини, почали сваритися між собою. Болгарія напала на Сербію та Грецію через спірні території в Македонії, отримала відсіч і вторгнення з боку Румунії. Отже, православні нації, які боролися за те саме національне визволення з Османського ярма, закінчили боротьбою зі своїми християнськими братами заради власних націоналістичних інтересів.

Цивілізаційний націоналізм також може бути насильницьким. Він досить ворожий до етнічної ідентичності, яку вважає нижчою за те, що він називає цивілізацією. Фактично, цей вид націоналізму підтримує імперії та квазі-імперії, такі як путінська Росія. Він імперський і колоніальний за самою своєю природою. Приклад російської війни проти України показує, що найбільшу небезпеку для цивілізації зараз складає не етнічний націоналізм, а надетнічний неоімперіалізм.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London; New York: Verso, 2006).
- Olga Augustinos, "Philhellenic Promises and Hellenic Visions: Korais and the Discourses of the Enlightenment," в Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008).
- Erica Benner, "Nationalism: Intellectual Origins," в John Breuilly, ed., *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, (Oxford: Oxford University Press, 2013).
- John Breuilly, "Reflections on Nationalism," в Stuart Woolf, ed., *Nationalism in Europe, 1815 to the Present: a Reader*, (London: Routledge, 1996).
- John Breuilly, "Nationalism and National Unification in Nineteenth-Century Europe," в *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, ed. John Breuilly, (Oxford: Oxford University Press, 2013).
- Peter Burke, "Nationalism and Vernaculars, 1500-1800," в John Breuilly, ed., *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, (Oxford: Oxford University Press, 2013).
- Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- Ernest Gellner, *Thought and Change*, (Chicago: University of Chicago Press, 1965).
- Murray Greensmith Forsyth, *Reason and Revolution: the Political Thought of the Abbé Sieyes*, (Leicester; New York: Leicester University Press; Holmes & Meier, 1987).
- Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997).
- Herodotus, *Histories*, 8.144.1-3, transl. by Aubrey de Sélincourt, (London: Penguin, 2003).
- Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1990).
- Maria Koundoura, *The Greek Idea: the Formation of National and Transnational Identities*, (London: Tauris, 2007).
- Bruce Mazlish, *Civilization and Its Contents*, (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004).

- Memory in Jewish, Pagan, and Christian Societies of the Graeco-Roman World*, (London; New York: T & T Clark International, 2004).
- Glenn Most, "Philhellenism, Cosmopolitanism, Nationalism," в Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008).
- George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969).
- Pew Research Center, "Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe".
- Claudia Rapp, "Hellenic Identity, Romanitas, and Christianity in Byzantium," в Katerina Zacharia, ed., *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008), 127-147.
- Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, (Oxford; New York: Oxford University Press, 1984).
- Jean-Jacques Rousseau. *Constitutional Project for Corsica*. Drafted 1765 – <https://www.constitution.org/2-Authors/jjr/corsica.htm> [20 січня 20224].
- Hugh Seton-Watson, *Nations and States: an Enquiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, (Boulder, CO: Westview Press, 1977).
- Arnold Toynbee, *Hellenism: the History of a Civilization*, (New York: Oxford University Press, 1959).
- Peter van der Veer, "Nationalism and Religion," в *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, ed. John Breuilly, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 655.
- Katerina Zacharia, "Herodotus' Four Markers of Greek Identity," в Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity From Antiquity to Modernity*, (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2008), 25-27.
- "Στρατὸς καὶ ἄλλα," *Ὁ Νουμάς* (December 27, 1909), translated by Gerasimos Augustinos in Peter F. Sugar, ed., *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, (Lanham, MD: American University Press, 1995), 164.
- Χρήστου Γιανναρά, *Ελληνότροπος Πολιτική. Εξ αντιθέτου κριτήρια και προτάσεις*, (Αθήνα: Ίκαρος, 1996), 64.
- Χρήστου Γιανναρά, *Τα καθ' εαυτόν*, (Αθήνα: Ίκαρος, 2005), 43.
- Χρήστου Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα* (Αθήνα: Δόμος, 2006), 56.
- Дугин А.Г., *Теория многополярного мира*, (Москва: Евразийское движение, 2012).
- Панарин А.С., *Православная цивилизация в глобальном мире*, (Москва: Эксмо, 2003).